

P. VERVUST, *De grenzen van koloniale symbolische macht. Etnicisering en racialisering in Rwanda 1890-1960*, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 2010, promotor: Prof. dr. E. Vanhaute; copromotor: Prof. dr. B. Lecocq

---

De eerste Europeanen die voet zetten in Rwanda waren gefascineerd door de plaatselijke bevolking en meer bepaald door de driedeling van deze bevolking in wat ze volksstammen, maar ook etnische groepen, rassen, enzovoort noemden. De manier waarop ze hen fotografeerden en beschreven was een manifestatie van koloniale symbolische macht in het vormgeven van etniciteit en ras. Wanneer symbolische macht met Pierre Bourdieu gedefinieerd wordt als de macht om de realiteit vorm te geven door middel van taal en visuele uitingen, kan de zogenaamde Hamitische hypothese beschouwd worden als de belangrijkste manifestatie van koloniale symbolische macht.

De Hamitische hypothese ging ervan uit dat alles wat cultureel waardevol was in Afrika daar gekomen was dankzij de zogenaamde Hamieten, een tak van het Kaukasische, blanke of Europese ras. Deze superieure Hamieten

werden verondersteld vanuit het noordoosten inheemse Afrikaanse landbouwgemeenschappen te hebben onderworpen. In Rwanda werden 'de Tutsi' gelijkgesteld met Hamieten die 'de Hutu' hadden onderworpen. Het is deze Hamitische hypothese die tot in 1994 ten tijde van de genocide gebruikt werd als ideologisch wapen. De vermoorde Tutsilichamen werden via de rivieren van het land zogezegd teruggestuurd naar Ethiopië, hun vermeende land van herkomst. Alleen al omwille van dit misdadig gebruik van de Hamitische hypothese – die door koloniale actoren geïntroduceerd werd en niet op historische feiten gebaseerd is – kan en mag de koloniale erfenis niet getrivialiseerd worden.

Maar het feit dat de introductie van de Hamitische hypothese desastreuze gevolgen heeft gehad, betekent nog niet dat koloniale actoren het monopolie hadden over de uitoefening van symbolische macht: dit zou hen tot meer eer strekken dan ze verdienen. Daarom onderzoekt dit proefschrift de limieten of de grenzen van koloniale symbolische macht. Een volledig begrip van etniciteit en ras in de Rwandese geschiedenis veronderstelt dat de symbolische macht van koloniale structuren en actoren niet overschat wordt ten koste van hun interactie met reeds bestaande lokale structuren en de *agency* van de zogenaamde gekoloniseerden.

1. PROBLEEMSTELLING

De lokale actoren die aan bod komen in dit onderzoek bestaan uit elites, sociale klimmers of zogenaamde parvenu's, een meerderheid van boeren en een minderheid van paria's. De belangrijkste koloniale actoren zijn reizigers, missionarissen, ambtenaren en een aantal geleerden. Hoewel ook aandacht wordt besteed aan de onmiddellijke prekoloniale periode, is het eigenlijke tijds kader beperkt tot de koloniale periode. Deze begint met een aantal ontdekkingsreizen in de jaren 1890 van voornamelijk Duitsers, die het zogenaamde Nyiginyakoninkrijk aantroffen, een gecentraliseerd en uitbreidend koninkrijk. Het Duitse koloniale bewind in wat vandaag Rwanda is, begon officieel in 1898 als deel van 'Ruanda-Urundi', dat wil zeggen het huidige Rwanda en Burundi samen en eindigde tijdens de Eerste Wereldoorlog. Daarna volgde het Belgisch bewind onder toezicht van de Volkenbond tot aan de onafhankelijkheid in 1962. Ruimtelijk wordt de regio behandeld die min of meer samenvalt met de huidige Rwandese staatsgrenzen. Rwanda bestond enerzijds uit een centrale regio (Nduga), waar de dynastieke macht

het meest geconcentreerd was en anderzijds uit perifere regio's, waar deze staatsmacht in de vroeg koloniale periode nog heel oppervlakkig was.

De concepten etniciteit en ras worden zoals vandaag gebruikelijk in de sociale wetenschappen beschouwd als sociaal geconstrueerde groepsidentiteiten, waarvan de inhoud sterk fluctueert naargelang de historische omstandigheden. Op een analytisch niveau dat een vergelijking toelaat doorheen tijd en ruimte, wordt ras veelal beschouwd als verwijzend naar sociaal geconstrueerde groepen met al dan niet ingebeelde 'inherente eigenschappen', in tegenstelling tot etniciteit dat verwijst naar groepen met 'cultureel verworven eigenschappen'. Maar in de praktijk, en zeker in het geval van Rwanda, verwijst etniciteit vaak naar meer dan enkel cultureel verworven eigenschappen en bijvoorbeeld ook naar inherente eigenschappen, waardoor het zinvoller is om etniciteit te gebruiken als een ruimer concept dat ras overkoepelt. In deze analyse wordt ras met andere woorden opgevat als een onderdeel van etniciteit. Om te benadrukken dat etniciteit en ras geen onveranderlijke essenties zijn, maar veranderlijke constructies doorheen tijd en ruimte, spreekt men vandaag over processen van etnicisering en racialisering, een terminologie die dit proefschrift graag heeft overgenomen. Ook andere identiteiten die aan bod komen, zoals klasse en gender, worden opgevat als veranderlijke constructies die respectievelijk draaien rond socio-economische verschillen en mannelijke en vrouwelijke identiteiten.

In de bestaande historiografie over Rwanda impliceert 'etnicisering' dat de politieke en sociale relevantie van etniciteit toenam onder het koloniale bewind. Het proces van etnicisering werd tot nog toe voornamelijk bestudeerd als een toenemende polarisatie tussen Tutsi en Hutu. Het wordt gezien als een effect van het staatsvormingsproces, dat reeds lang voor het begin van de kolonisatie begonnen was, en meer bepaald als een effect van administratieve maatregelen die Hutu meer benadeelden dan Tutsi. Tijdens de koloniale periode werd de etnicisering versterkt door middel van militaire steun aan het centrale koninkrijk. Maar ook de introductie van onderdrukkende, bijkomende corvees droeg hiertoe bij omdat deze het onderscheid tussen Tutsichefs en Hutu-onderdanen versterkten. Bovendien werden identiteitspapieren ingevoerd met de vermelding van etniciteit en was het koloniaal beleid gekenmerkt door etnische discriminatie op het gebied van onderwijs, rechtspraak en werkgelegenheid. Waar het proces van etnicisering tot nog toe voornamelijk belicht is als een 'succesverhaal', belicht dit proefschrift de keerzijde, daar waar het proces gefaald is of tenminste potentieel had om te falen.

Onder 'racialisering' verstaat men in de historiografie dat de etnicisering gepaard ging met een raciale ideologie. Tot nog toe werd racialisering in feite

bestudeerd door de lens van discriminaties en culminerend in de episodes van geweld vanaf 1959. Maar – en hier wringt het schoentje – terwijl het begin van de etnicisering gesitueerd wordt in de prekoloniale periode, wordt het begin van de racialisering later gesitueerd, meer bepaald ten tijde van de komst van de eerste Europeanen. Ras werd tot nog toe in de Rwandese context voornamelijk beschouwd als een nieuw, door de Europese kolonisten geïmporteerd idee. Bovendien werd het concept ras in tegenstelling tot het concept etniciteit tot nog toe veeleer beschouwd als een louter gegeven dan als een historisch bepaald gegeven met een fluctuerende inhoud. Met andere woorden en in de terminologie van Frederik Cooper en Rogers Brubaker, ras werd tot nog toe weliswaar veelvuldig erkend als een categorie van de praktijk, maar veel minder als een categorie van analyse. Dit brengt ons bij de hypothese die vooropgesteld werd in dit onderzoek.

De hypothese luidt dat koloniale symbolische macht beperkt was omwille van twee redenen: ten eerste was de raciale ideologie waarmee het proces van etnicisering in Rwanda gepaard ging niet volledig nieuw. Het bouwde voort op reeds bestaande elementen die een proces van inculturatie mogelijk maakten. Het begrip inculturatie werd geleend van Frank Dikötter, die benadrukt dat inculturatie of actieve toe-eigening meer omvat dan enkel een acculturatie of assimilatie, wat een passievere rol voor de 'ontvangende' cultuur veronderstelt. Het tweede aspect van de hypothese houdt in dat de relevantie van etniciteit en ras in het koloniale beleid en in de koloniale politiek uiteraard hoog was, maar niet altijd overheersend vergeleken met de relevantie van andere identiteiten.

Omwille van hun sociaal geconstrueerde aard kunnen etniciteit en processen van etnicisering onderzocht worden in hun relatie tot veranderende machtsverhoudingen. Volgens John Comaroff moet etniciteit bestudeerd worden als een variabele die afhangt van historische constellaties van materiële, politieke en symbolische macht. In dit proefschrift werd etniciteit gelinkt aan deze drie door Comaroff gesuggereerde vormen van macht. De politieke machtsverhoudingen hebben vooral te maken met het staatsvormingsproces en de materiële machtsverhoudingen met de introductie van een nieuw klassenbewustzijn dat gebaseerd was op een op Europese lijst geschoeide repressie, cultuur, onderwijs en tewerkstelling. De symbolische machtsverhoudingen die centraal staan in dit proefschrift zijn vooral gekenmerkt door de verschuiving van een op klasse naar een op ras gebaseerde ideologie van etniciteit.

De bronnen waarop dit onderzoek gebaseerd is, werden geproduceerd tijdens de koloniale periode door voornamelijk Europese reizigers, missionarissen, ambtenaren en wetenschappers. Omdat het de bedoeling was om de

eventuele continuïteit tussen de prekoloniale en koloniale periode te achterhalen, werd het zwaartepunt van het bronnenonderzoek op de vroegkoloniale periode gelegd. Het ontdekken van de opvattingen van Rwandese actoren was geen eenvoudige doelstelling, maar uiteindelijk is dit wel gelukt op basis van een aantal bronnen, waarbij vooral de geschriften van de Witte Pater Peter Schumacher een belangrijke rol hebben gespeeld.

2. RESULTATEN

Het eerste deel van het proefschrift is een analyse van de aard van de vertogen. Vooreerst wordt vastgesteld dat etnische en raciale vertogen hybride waren: er was geen eenduidig proces van een zogezegd 'Rwandeese' concept van etnische dynamiek naar een zogezegd 'Europees' concept van raciale statica. De redenen hiervoor zijn onder andere dat raciale noties bestonden in prekoloniaal Rwanda, die weliswaar verschilden van raciale noties in negentiende-eeuws Europa. Inherente eigenschappen onder de vorm van somatische kenmerken werden hoofdzakelijk gelinkt met veerrijkdom en melk in plaats van met een biologisch determinisme. Niettemin was de conceptuele ontwikkeling van ras in Europa en Rwanda tot op zekere hoogte gelijklopend, in die zin dat er betekenisverschuivingen plaatsvonden van dynamische naar statische opvattingen van ras, weliswaar op verschillende tijdstippen. In het Europa van de eerste helft van de twintigste eeuw mondden de betekenisverschuivingen van ras uit in een Arisch en/of eugenetisch staatsbeleid. In Rwanda vond in deze periode een rassenbegrip ingang dat gebaseerd was op de geschriften van de befaamde negentiende-eeuwse graaf de Gobineau, in de zin van statische, onveranderlijke rassen met een welomschreven rol zoals verwoord in de zogenaamde Hamitische hypothese.

Maar de vraag waarom de conceptuele ontwikkeling van ras tot op zekere hoogte gelijklopend was in Europa en Rwanda, kan niet enkel gereduceerd worden tot de introductie van deze Hamitische hypothese in Rwanda. Van cruciaal belang waren bestaande lokale structuren en actoren en hun interactie met het koloniale bewind. Meer bepaald hebben lokale Tutsi-elites een bewuste politiek gevoerd die opwaartse mobiliteit bemoeilijkte, wat het ingang vinden van een statisch rassenbegrip in de hand heeft gewerkt. Dit mondde bovendien uit in de masculinisering van etniciteit. Dat betekent dat etniciteit meer en meer waargenomen werd als een louter mannelijke aangelegenheid, omdat Tutsi-elites hun dochters niet langer uithuwelijken

aan parvenu's, waardoor de rol van vrouwen in het doorgeven van etniciteit beperkt werd.

Er wordt verder geargumenteed dat de hybride aard van de ideologie die aan de basis lag van opvattingen over etniciteit voor een groot deel gepaard ging met de discursieve continuïteit van het stereotypisch schema. De stereotypen – inclusief deze over het uiterlijk van de etnische groepen – waren reeds wijdverspreid en dus geen Europese uitvinding. Aan de andere kant was er evenzeer sprake van een grote mate aan discursieve heterogeniteit, die wijst op de gecontesteerde natuur van etniciteit doorheen de koloniale periode. In de perifere gebieden waar de centrale macht minder sterk aanwezig was, werd het stereotypisch schema veel minder uitgesproken en soms regelrecht contradictorisch ingevuld. Naast de continuïteit en de heterogeniteit was er onmiskenbaar ook sprake van een aantal punten van discontinuïteit. Het feit dat Europese waarnemers de discursieve complexiteit van regionale en etnische labels, clan- en afstammingslabels dikwijls over het hoofd zagen, heeft ongetwijfeld een verhoogd performatief potentieel van etniciteit in de praktijk bevorderd.

In een notendop komt het eerste deel van dit proefschrift erop neer dat de meest fundamentele Europese ideologische bijdrage in Rwanda de Hamitische hypothese was en niet de introductie van raciale noties *tout court*, noch het in het leven roepen van geëtniciseerde stereotypen. Daarnaast was de *agency* van Tutsi-elites een factor die het ingang vinden van een statisch rassenbegrip mede verklaart. Meer algemeen blijkt uit het eerste deel dat de aard van de vertogen kan begrepen worden met behulp van begrippen zoals hybriditeit, continuïteit en heterogeniteit. Verder bouwend op deze kennis worden in deel twee de beperkte relevantie en werking van etniciteit en ras in de praktijk toegelicht.

In de dagelijkse administratieve en missionaire praktijken waren etniciteit en ras vaak heel wat minder relevant dan wat antropologische praktijken deden vermoeden. De retoriek van Tutsiheersers versus Hutu-onderdanen was nochtans op elk moment ondergeschikt aan koloniale belangen en doelstellingen. Hiermee wordt bedoeld dat het koloniaal beleid heel pragmatisch was en de etnische retoriek gebruikte als een middel dat kon dienen binnen volledig tegengestelde strategieën, nooit als een doel op zich. Koloniale ambtenaren gebruikten etnische labels bovendien relatief, afhankelijk van de context. Dit is opvallend gelijklopend met de relatieve manier waarop Rwandese informanten de etnische labels gebruikten en bevestigt dat de verschuiving van een relatief naar een absoluut gebruik van etnische labels niet rechtlijnig was. Zelfs in praktijken die inherent symbolisch waren, was

koloniale symbolische macht beperkt in de vorm van semantische meningsverschillen tussen bijvoorbeeld missionarissen onderling over of de Tutsi nu denigrerend als veeherders of net bewonderend als adellijken moesten beschouwd worden.

In de dagelijkse administratieve praktijk was het ook helemaal niet altijd duidelijk wie Tutsi was en wie niet, omdat de ultieme criteria die bepaalden wie wat was gewoon niet bestonden. De geschikte of 'ideale' kandidaten voor politieke posten waren ook dikwijls eenvoudigweg niet voorhanden. Ook een gebrek aan financiële middelen om Hutu en Tutsi bijvoorbeeld ruimtelijk te scheiden van elkaar in het onderwijs konden een rol spelen. Uit verschillende casussen blijkt daarenboven dat elk vastomlijnd concept van etniciteit botste met de realiteit van velen die zichzelf niet zo vastomlijnd wilden definiëren of die pragmatisch voor een Tutsi-identiteit kozen, terwijl anderen hen die probeerden te ontzeggen. Naast deze gevallen van lokale *agency* waren vooral andere identiteiten dan etniciteit en ras zoals klasse, regio, gender en clan van belang.

Het belang van klasse blijkt onder meer uit vroegkoloniale bronnen, waar de op klasse gebaseerde ideologie van etniciteit in de praktijk dikwijls overstemd werd door klassenverschillen. Zo was het bijvoorbeeld normaal dat rijke Hutu deel hadden aan een zogenaamde Tutsicultuur, terwijl arme Tutsi vaak geen andere keuze hadden dan een zogenaamde Hutucultuur aan te hangen. Omdat het lokale klassenbewustzijn in Rwanda langzaam vervangen werd door een nieuw klassenbewustzijn, werd etniciteit tot op zekere hoogte losgekoppeld van zijn op klasse gebaseerde ideologie. Symptomatisch hiervoor is dat de noties van een zogenaamde Tutsi- en Hutucultuur verdwenen. Vandaar ook de anachronistische visie in hedendaagse literatuur dat de Rwandese cultuur één en nooit geëtniciseerd was. Anderzijds bleef de 'traditionele', op klasse gebaseerde ideologie ook doorwerken in de politieke praktijk, ondanks een verschuiving in klassenbewustzijn.

Het belang van regio's blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat er heel wat regionale labels waren die veel gebruikt werden en vaak relevanter waren dan de zogenaamd etnische labels. Bovendien was de geëtniciseerde en geracialiseerde retoriek vaak veel minder bruikbaar of realiseerbaar in perifere regio's. Dat vrouwen recht bleven hebben op een eigen etniciteit en deze niet automatisch aangepast werd aan die van hun man in het geval van een gemengd huwelijk getuigt van het belang van gender. Ook een clanidentiteit bleef wel degelijk behouden tijdens de koloniale periode, bijvoorbeeld op koloniale identiteitspapieren.

In Rwanda zelf wordt het zogenaamde 'probleem van de rassen' tegenwoordig voorgesteld als een probleem dat eenzijdig werd opgelegd door de

Belgische kolonisator, waarbij elke vorm van Afrikaanse *agency* en historische continuïteit in de kiem gesmoord wordt. Deze lezing van de geschiedenis, geschreven onder het goedkeurend oog van de huidige regering, gaat regelrecht in tegen de resultaten van dit proefschrift.

Petra Vervust
pvervust@googlemail.com